

ONGİN YAZITI*

Gerard CLAUSON

Çeviren: F. Yelda ŞAHİN

Ongin Yazıtı 1891’de, benim doğduğum yıl, Dış Moğolistan’da, Manet Dağları’nda, adını aldığı Ongin Nehri’nin bir kolunun yakınlarında, “Orhon Yazıtları” olarak bilinen iki büyük yazıtın 100 mil kadar güneyinde ve Toñukuk Yazıtı’nın 250 mil kadar batı-güneybatısında, 46° K enlemi ve 102° D boylamının biraz kuzeydoğusundaki bir noktada bulundu.¹

Asıl O. Yazıtı bir dikili taşın ön yüzü ile yan yüzlerinden birine, yazı yukarıdan aşağıya akacak şekilde, (yüzünüz ona dönükken) sağdan başlayıp sol yana devam ederek yazılmıştır. Önde sekiz, yanda dört uzun satır vardır. Ana yazıtın son dört satırının üzerinde yedi yatay satırdan oluşan, oyulmaktan çok çizilmiş, bir ek yazıt bulunur. Taş, hava şartlarının etkisiyle fazlasıyla yıpranmış ve iki yazıtın da bazı parçaları; ana yazıtın 1 ila 7. satırlarının alttan üçte birlik kısmı, köşedeki 8-9. satırların çok daha fazlası, 10-11. satırların birazı, 12. satırın daha büyükçe kısmı ve ek yazıtın kayda değer bölümü onarılamayacak şekilde kaybolmuştur.

* Gerard Clauson, “The Ongin Inscription”, *Journal of the Royal Asiatic Society* 89, no. 3-4 (1957): 177-192.

1 Kül Tëgin anıtını “I.”, Bilge Kağan anıtını “II.”, Toñukuk Yazıtı’nı “T.” olarak alıntılıdım. Bunların ilk ikisi yönü (D.=Doğu gibi) ve o yöndeki satır sayısı ile, T. ise sadece satır sayısı ile alıntılıdım. Bu alıntılar için H. N. Orkun’un *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1936 vd. eserindeki metinleri kullandım, ayrıca yayımlanmış röprodüksiyonlarına başvurarak kontrol ettim. Bu yazıtı “O.” ile gösterdim. Prof. V. V. Radloff’a “R.” ile gönderme yaptım, B. Atalay’ın Mahmüd el-Kaşğari’nin *Dīwānu’l-Luğati’l-Türk* tercümesini “Kaş.”, arkasından cilt no (i, gibi.) ve sayfa no (1, gibi) ile alıntılıdım.

Anıtın ön yüzündeki ana yazıtın ilk sekiz satırının üstünde bir *tamğa* veya boy arması bulunmaktadır. Bu *tamğa* en iyi, İngiliz hanedanlık armalarında ayırt edici im olarak adlandırılabilir. I.'nin tepesindekinin aynısı diye betimlenebilir. I.'nin üzerindeki *tamğa* bir dağ keçisinin yandan görünüşünün stilize edilmiş silüetidir; O.'deki ise aynısının; üzerine, hayvanın dikey olarak ortasından geçen, yuvarlak tutamağı ile ters dönmüş bir bastona benzeyen bir nesne ile; önüne, benzer ama daha karmaşık bir nesne eklenmiş hâlidir. Sekizinci yüzyıl *tamğaları* hakkında bu farklılıkların önemini tam olarak takdir edebilecek kadar bilgiye sahip değiliz, fakat bu iki *tamğanın* birbirinin aynısı olmadığı açık olduğuna göre, O.'in anısına dikildiği kişinin Kül Tégin ile aynı boydan olduğunu ama yakın akrabası olmadığını varsaymak makul görünür.

R., yazıtların toplam üç mürekkepli kalıbının alındığını belirtir. Kalıplardan birinin küçültülmüş bir röprodüksiyonu R.'un *Atlas der Altertümer der Mongolei*, St. Petersburg 1892, I. böl, 26. levhasında^{CN1} yayımlanmıştı. Her iki yazıtın basılı metni ve çevirisi R.'un *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg, 1895, s. 243 vd. eserinde yayımlandı. İkinci bir kalıbın, biraz değişik bir oranda küçültülmüş ve kısmen odağı ayarsız (?) bir röprodüksiyonu 1896 basımı *Atlas*'ın III. bl, 83. levhasında yayımlandı. Buna, bir “rötuşlanmış kalıb”ın neredeyse bütün harflerin üzerine çizildiği iyi bir kopyası olan röprodüksiyonu eşlik eder. Bu çizim daha sonra yayımlanmış olsa da gerçekte basılı metinden önce hazırlanmış gibi görünüyor, çünkü R. metnine ve tercümesine son hâlini vermeden önce bu üç kalıp üzerinde aylarca çalıştığını belirterek; gelecekte O.'in yeniden ele alınmasının, muhtemelen kendisinininkinden daha kapsamlı değil ancak daha eksik bir metnin ortaya çıkmasına yol açacağı görüşünü öne sürmüştü. Dolayısıyla basılı metinden bir noktaya kadar farklı olan çizim R.'un düşüncesinde orta aşamayı temsil eder gibi görünüyor.

Sonuç olarak; metin için sadece ve sadece dört orijinal kaynak vardır: Birincil iki kaynak; iki kalıbın, birinde okunabilen harfler diğerinde okunaksız olabildiği için birbirini tamamlayan röprodüksiyonları; ikincil kaynaklar ise çizim ve basılı metindir.

Bunların hepsi altmış yıldan fazla zaman önce, “runik” metin çalışmaları emekleme çağındayken, kullanılan dilin imlası ve dil bilgisi kurallarının çeşitli noktaları üzerine hatalı görüşler hâlâ geçerliyken ve Uyğur metinleri ile Kaş. çalışmalarından edindiğimiz bilgilerden çoğu henüz elde edilmemişken hazırlanmıştı. O zamandan beri O.'in asıl metni üzerine hiçbir özgün çalışma yapılmadı. Gerçekten de Türkologlar onu tekrar yayımlama konusunda kendilerini R.'un yukarıda alıntılıdığım düşüncesi ile tamamen kısıtlamış gibi görünüyorlar. R. kendisi yazıtın tarihi sorununa *Alttürkischen Inschriften*, Zweite Folge için Ön Söz'ün (1899) viii-x. sayfalarında yeniden değindi. Vilhelm Thomsen, Turcica'da (*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, xxxvii, Helsingfors, 1916), s. 39, **erinç** konusunun notlarında kısa bir bölümü alıntılıyıp çok açık bir hatayı düzeltti ve bunun dışında R.'un metnini kabul etmekten başka bir

seçeneği olmadığını ekledi. Paul Pelliot; “Orta Asya Sorunları Üzerine Dokuz Not” (*T’oung Pao*, 2nd Series, xxvi, 1929) adlı makalesindeki notlardan birini oluşturan 12-yıllık hayvan takvimi çalışmasının bir dipnotunda yazıtın tarihi için yeni bir öneri getirdi. L. K. Katona, *Körösi Csoma Archiv*’in, i, 5, Hannover, 1925, 414. sayfasında 11. satırın tercümesinin geliştirilmesi için, çoğu anlamlı olan bazı öneriler getirdi. Marquart, *Ungarische Jahrbücher* 3-4, s. 83’te, 1. satırda geçen **kağan**’ın kimliğiyle ilgili muhtemelen yanlış bir öneride bulundu. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*’nda, c. i, Thomsen’in orijinal “runik” metni gözden geçirmemesini kendisine örnek aldığını belirterek R.’un metnini, biraz düzeltilmiş bir Türkçe çeviriyle tekrar yayımladı. Son olarak A. N. Bernştam, *Sotsialno-Ekonomičeskiy Stroy Orhono-Yeniseyskiy Tyurok vi-viii, Vekov*, Moskova-Leningrad, 1946 eserinde bir buçuk sayfayı (s. 38-9) yazıtı ayırdı ama aynı şekilde, oldukça haklı olarak R.’un yayınının kalıpların röprodüksiyonlarında görülebilenlerden fazlasını verdiğini belirterek metni gözden geçirmekten kaçındı. İşte bu, benim bulabildiğim kadarıyla, akademik çalışmalarda O.’e yapılan göndermelerin tamamının bir dökümü.

Bu akademik suskunluğun talihsiz bir sonucu O.’in, hiç hak etmediği hâlde, en eski tarihli Türkçe metin olarak ünlenmesidir ki hâlâ, en azından bazı çevrelerde, bu ününü koruyor gibi görünüyor. Pelliot’un (agy.) işaret ettiği gibi, O. bu ünü çok gülünç bir yolla kazandı. R.’un orijinal mantığı şöyle ortaya konabilir: (1) böyle görkemli bir anıt **kağandan** daha az seçkin birisinin anısına dikilmiş olamaz; (2) yazıt, anıtın adına dikildiği kişinin (12 hayvanlı takvimin) Ejder Yılı’nda öldüğünü belirtir; (3) Kuzey Türkü Hanedanı’nı tekrar kuran Éltéřiş² veya Kutluğ Kağan Ejder Yılı’nda ölmüştü; (4) ilk kağanlardan Ejder Yılı’nda öldüğü bilinen başka bir **kağan** yoktur; öyleyse bu anıt Éltéřiş’in anısına dikilmiştir; dolayısıyla en eski tarihli Türkçe yazıttır.

1899’da, Zweite Folge için Ön Söz’ü yazdığında R. bu mantığın yanlış olduğunu fark etmişti ama konuyla ilgili yorumları, aslında T. üzerine yorumlara ayrılmış bir Ön Söz’ün içine öyle ustalıkla gizlenmişti ki, A. N. Bernştam hem onları hem de Pelliot’un aynı konudaki sözlerini gözden kaçırdı ve R.’u ikna eden iç delillere rağmen, O.’i Éltéřiş’in anısına dikilmiş bir anıt ve en eski tarihli Türkçe yazıt olarak betimlemekte ısrar etti; hatta daha ileriye gitti ve ona, Éltéřiş’in küçük kardeşi ve halefi Mo. ço (*Bügü Çor) Kağan, diğer adıyla Kapğan’ın şahsında bir yazar, bir de T.’a tepkisel bir cevap olmak, bir tür “kışkırtıcı yayın” gereksinimi şeklinde bir dikiliş sebebi buldu (agy. s. 33).

2 Bu ismin tam telaffuzunun nasıl olduğu hâlâ net değildir. I., II., ve T.’ta **ilʔrʔsʔ**, O.’de ise **lʔrʔsʔ** şeklinde yazılmıştır. Hirth’in R.’un Zweite Folge (yukarıya bk.) eserindeki Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk makalesinde s. 53 ve 108’de kaydettiği Çince çeviri yazıda (Karlgrén’in “Eski Çince” yeniden kurması ile) *yiet. d’iet. lji (veya i). šíę.* şeklinde yazılır. İlk karakter *yiet* geleneksel olarak Türkçe **él** “ülke” kelimesini yazmak için kullanılır, bu nedenle ben telaffuzun **Éltéřiş** olduğundan oldukça eminim. Dolayısıyla, çoğu eski Türkçe özel ismin aksine, bunun “ülkeyi bir araya toplamak” gibi bir “anlamı” olabilir. Öyleyse, bunun asıl ismi olmaması, MS 682’de Kuzey Türkü Hanedanı’nı yeniden kurduğunda konulmuş bir isim olması mümkün görünüyor.

Fakat hâlâ Éltériş'in (Pelliot'nun gösterdiği gibi MS 691'de değil) MS 693'te öldüğüne inandığı için tarihi MS 704 olarak değiştirmek zorunda kaldı; ne yazık ki bu arada bunun, O.'in, T.'a verilmiş tepkisel bir cevap olduğu teorisinin tamamen altını oyacağını unuttu çünkü R. Zweite Folge için Ön Söz s. v'te T.'un MS 716'da meydana getirilmiş olması gerektiğini ikna edici bir şekilde göstermişti.

Kalıplara ve hatta hâlâ duruyorsa orijinal anıtın kendisine erişme olanağını tek başlarına ellerinde bulundurdukları farz edilen Rus meslektaşlarımızın, onu son altmış yılda birikmiş bilgilerin ışığında yeniden incelemek yerine metnin R. versiyonu üzerine yorumlarla yetinmiş olmaları büyük bir talihsizlik. Orijinallere ulaşmadan bütünüyle tatmin edici bir metin ortaya çıkarmak mümkün görünmüyor; fakat eldeki yayımlanmış malzemeye bile kayda değer geliştirmeler yapılabilir. Belki benim gibi birisinin konuya el atması benden daha yetkin olan Rus akademisyenleri benim performansımın üstüne çıkmaya teşvik edebilir.

Elbette ilk adım “runik” metnin yeniden yayımlanması olmalı. İki kalıbı dikkatle inceledikten sonra inanıyorum ki, I. ve II. levha, ilgili bölümlerin üzerinden okunabileceği geçerli röprodüksiyonlardır. R.'un metninde bulunan ve *prima facie*^{CN2} olası ama kalıplarda okunamayan harfleri (yuvarlak parantez) içinde ekledim. [Köşeli parantez] içindeki harfler ise kalıplarda net olarak görülemeyen fakat benim R. tarafından konulanlara göre daha olası bulduğum harflerdir. Bu şekildeki pasajların tümü ilgili notlarda tartışıldı.

“Runik” alfabe, esas olarak Arami alfabesinden, bir veya iki İrani araçından geçerek türetilmiş ve bu alfabaya özgü olan yazım geleneklerinin çoğunu korudu. Kısa ünlülerin yazılmaması; *bet*, *dalet* ve *pe* harflerinin (ve belki başkalarının da) iki amaçla, yani sırasıyla **b** ve **v**, **d** ve **ḏ**, **p** ve **f** yerine kullanılması gibi şeyler bunlara dâhildi. Bununla birlikte Arami alfabesinden bazı açılardan ayrıldı. Arami alfabesinde *yod* hem **y** hem uzun **i** için kullanılır, “runik” alfabede bu sesler için farklı harfler vardır. Arami alfabesindeki *alef* baştaki tüm kısa ünlüler için ve diğer yerlerde uzun **a** için kullanılır; “runik” alfabede ise her durumda uzun **a** ve **e** için kullanılır, baştaki kısa **a** ve **e** yazılmaz; söz başında kısa ve uzun, diğer yerlerde uzun ünlüler için sırasıyla **ı/i**, **o/u** ve **ö/ü** için aynı ünlü harfler kullanılır. R.'un 1895'te işaret ettiği gibi O.'in yazımı bazı açılardan tutarsızdır; özellikle şu konularda tutarsızlıklar görülür: benim gerektiğinde yükseltilmiş “²” ile gösterdiğim sadece ön ünlülerle kullanılması gereken bazı ünsüzler bazen, **s**² için neredeyse her zaman, benim gerektiğinde yükseltilmiş “¹” ile gösterdiğim sadece arka ünlülerle kullanılması gereken ünsüzler yerine kullanılır, fakat tersi görülmez; baştaki **ı/i** bazen baştaki **a/e** gibi düşürülür ve söz içi ünlüler bazen düşürülür. Bu durum mutlaka R.'un savunduğu gibi yazıtın çok eski olduğunu göstermez; imlasi kötü olanlar her dönemde bulunabilir. Çeviri yazıda benim kullandığım çevrim yöntemi şöyle: Başlangıçtaki **ı**, **i**, **o**, **u**, **ö** ve **ü** dışında metinde yazıya geçirilmiş tüm ünlüler eklenen iki nokta ile uzun olarak gösterilir; kısa ünlüler gerektiği gibi konulur; başlangıçtaki **ı/i** yazılmadığında “*” ile imlenir. **l'd/l't'**, **n'd/n't'**, **ık/ku**, **uk/ku**

ve **ük/kü** birleşik harfleri bağlamın gerektirdiği şekilde çevrilir. Asıl metinde kelimeleri veya kelime gruplarını ayırmak için kullanılan iki noktaya benzeyen işaretler görünüm veya mantık açısından karıştırılabileceği durumlarda virgülle gösterilir. Bu bağlamda bir konunun üzerinde özel olarak durulması gerekir. İki nokta imleri arasındaki kelime grupları yazım açısından tek birim olarak değerlendirilmiş gibi görünüyor; dolayısıyla grubun birinci kelimesinin sonundaki kısa ünlü ara ünlü gibi muamele görebilir ve yazılmayabilir. Aslında, yazıya geçirilmiş ve dolayısıyla uzun ünlü olarak çevrilen bazı son ünlüler gerçekte kısa değilse, sekizinci yüzyıl Türküce kelimelerden pek azı kısa ünlüyle bitiyordu ama görünen o ki **Tü:rkü** adı kısa ünlüyle bitiyordu. I., II. ile İh-Hüşöt ve Şine-usu yazıtlarında bu sözcük daima **kü** birleşik harfi ile **Tü:rkü** olarak yazılır. T.'ta 20. satıra kadar sözcük sadece iki nokta arasındaki sözcük çiftlerinin birincisinde geçer ve **k** ile yazılır; fakat o noktada Toñukuk bunun yanlış olduğunu fark etmiş olmalı ki yazıtın kalanında **kü** birleşik harfi ile yazılır. O.'de de sözcük **k** ile yazılır ama sadece iki nokta imleri arasındaki kelime çiftlerinin birincisinde geçer, buna göre yazı çevrimini **Tü:rkü** olarak yaptım.

Asıl Yazıt

1. eçü:miz, apa:mız, Yamı:, Kağan, tö:rt, bu:luñuğ, etmiş, yağmış, (y)aymış, basmış, ol kan yo:k, bo:ltukda:, kisre: (, el,) yi:tmiş, iç-ğınmış, k¹ . . . r². [10-14 sözcük eksik]
2. kağanladuk, kağanığ, içğını:, ıdmış, Tü:rkü bo:dun, öñre:, kü:n, toğsıkıña:, kisre:, kü:n, batsıkıña:, tegi:, beriye:, tavğaçka:, yı:raya:, yı:ş(ka:, tegi:) [10-14 sözcük eksik]
3. alp, eren, balbal, kısıdı:, Tü:rkü bo:dun, atı: yo:k, bo:lu:, barmış erti:, Tü:rkü bo:dun, (yit)mezün, teyin, yo:luk ermezün, teyin, üze:, teñri:, (ter ermiş) [10-14 sözcük eksik]
4. Kapğan, Éltériş Kağan, eliñe:, kı:lındım, El etmiş, yavğu:, oğlı:, *İşvara:, tamğan, ço:r, yavğu:, inisi:, Bilge:, *İşvara: tamğan, tar-kan, aymağlığ, [. . el] etmiş, [atım, t¹ (?) 10-14 sözcük eksik]
5. ba[sa:], tavğaç(d)a:, yı:raya:, T¹g² Oğuz, ara:, yeti: eren, yağı:, bo:lmış, kañım, [. . .] Teñriken, *iyin, anda:, yo:rımış, işig kü:çin, (bermiş erti:,) [10-14 sözcük eksik]
6. Teñrikenke:, işig, bertin, teyin, yarlıkamış, şad, atığ, anda:, bermiş, bo:ltukda:, to:kuz, Oğuz, T¹g², yağı: ermiş, (be)dük, ermiş, (Teñriken), y(o:rımış) [10-14 sözcük eksik]
7. yavuz, bat bi:z, aziğ üküşüğü, kö:rtig, er[sig]ti:, sü:le[li]m, ter ermiş, m[en] (be)glerime:, ter ermiş, biz, az biz, teyin, yo: [10-14 sözcük eksik]

8. **kañım, şad, ança:, ötünmiş, Teñriken, al(mazun, teyin)** [4 veya 5 sözcük eksik] (**bo:du**)n, **anda:, [kut] ermezke: t's² [o'l¹ veya ık 10-14 sözcük eksik]**
9. **k'l.m., balıka:, tegdim, ko:nuldum, aldım, sü:si:, kelti:, (kara)si(n, yığdı)m, (be)gi:, (kaç)dı:, . . . ğ, er(ti:, tavğaç bo:du)** [yaklaşık 5 sözcük eksik] (**yığdı**m, **basdım, yaydım**) [yaklaşık 5 sözcük eksik] **bo:z(k)u:(nça:)**
10. **kelir ertimiz, eki:n ara:, T'g² yağı:, bo:lmış, tegmeçi: men, teyin, sakındım, teñri: Bilge:, Kağanka:, [ta]kır:, *işig, kü:çig, bersegim, bar ermiş, erinç, tegd(ükin)** [3 veya 4 sözcük eksik] **sançdım, evke:, tegdükim, uruş kı(lp,)**
11. **teyip, inime:, oğluma: ança: ötledim, kañ yo:rıp, Éltəriş Kağanka:, adırılmaduk, yañılmaduk, teñri: Bi:lge:, Kağanda:, adırılmalm, azmalm, teyin, ança:, ötledim, kerü: barıgma:, bardı:, (Bilge:, Ka)ğan(ıñ, bo:du) [1 sözcük] l'r²i, bardı:, ögen atka:, *işig, kü:çig, bert(i:),**
12. **üze:, teñri:, [ko:n], yı:lka:, yeti:nç (ay), kü:çlüg, (alp,) ka(ğan) mda:, adırılı: bardıñız, bi:lge:, ataçım, yo:ğıñ, ko:rıgıñnı, ko:[rıd] m, . . . leyü:, teñri: [8-10 sözcük eksik] ki:rü:r, er . . .**

Yorumlar

Genel Gözlemler

Tamama yakın sayılabilecek iki satır sadece 10. ve 11. satırlardır, bunların her biri 30-32 kelime içerir; diğer satırlarda eksik olan sözcüklerin yaklaşık sayısı bu esasa göre hesaplandı. Büyük boşluklar hesaba katıldığında bile, yazıt ilk bakışta tam bir tutarsızlık örneği izlenimi veriyor. 12. satırdan açıkça anlaşılıyor ki, yazıtın yazarı babasının anısına bir anıt dikeyiyor (**ataçım** “babacığım”), 5. ve 8. satırlarda, dolayısıyla herhâlde aradaki satırlarda da; maceraları anlatılan kişi “babam” (**kañım**); fakat 4. satırın başında yazarın kendisi hakkında olması gereken bir öz geçmiş ifadesi bulunuyor; 9 ila 11. satırlar da, 11. satırdaki geriye dönük “baba” (**kañ**) göndermesiyle, kendi maceralarının anlatımı olmalı.

Bana bu şizofrenik görünümün oldukça basit bir açıklaması var gibi geliyor. Akli başında hiç kimse özgün bir yazı olarak böyle bir şey ortaya koymaz; ama eğer yazar, babasının anısına bir anıt dikmeye karar verdiğinde, kendine bir örnek aramış ve I. ve T.'un ikisini birlikte örnek almaya karar vermiş; fiziksel sebepler veya “protokol” gerekleri yüzünden, I.'nin yetmiş ve T.'un altmış iki satırına karşılık, söylemek istediği her şeyi on iki satıra sığdırmak zorunda kalmışsa ortaya böyle bir anıt çıkarmış olabilir. İki model arasında-

ki fark metindeki ani özne değişikliklerini yeteri kadar açıklar. I. Kül Tégin anısına dikilmiştir, görüldüğü kadarıyla meramını yazıt boyunca birinci şahıs olarak anlatan ağabeyi Bilge Kağan tarafından oluşturulmuştur; 5. ve 8. satırlardaki “babam” göndermeleri I.’deki “küçük kardeşim” göndermelerinin tam karşılığıdır ve 1 ile 3. satırlar arasındaki tarihi değerlendirme açıkça I. D., 1 ile 11. satırlar arasındaki değerlendirmelerin çokça sıkıştırılmış bir özeti veya farklı sözlerle ifadesidir. Öte yandan T., Toñukuk’un kendisi tarafından yazılmış öz yaşam öyküsüdür; 4. satırın giriş sözcükleri, T. 1’in giriş sözcüklerinden doğrudan “intihal”dir; ayrıca T.’ta, 9 ile 11. satırlar arasında anlatılan “benim” maceralarım ve “ben” akıl verdim ifadelerine benzer bir çok ifade vardır.

Ayrıntılı Gözlemler

1. *satır*- İlk dört sözcük, doğrudan I. D., 1, **eçü:miz apa:mız, Bu:mın Kağan, İştemi: Kağan** kelimelerinden “intihal” ve belki de haklı olarak bu model olmasaydı Yami: hem bir **eçü:** hem de bir **apa:** olarak tanımlanır mıydı diye merak edebiliriz. **Yami:** ismine diğer Türk metinlerinde rastlanmaz ve henüz kimse Çin kaynaklarında bu ismin çeviri yazısını bulamadı, bu tuhaf bir durum çünkü **kağan** olarak adlandırılacak kadar önemli çok az Türk vardı ve isimleri genellikle Çin kaynaklarında kaydedilirdi. Bu durum kaçınılmaz olarak kelimenin ya yazarın, ya da daha büyük olasılıkla taş yontucunun yazım hatası olduğunu düşündürüyor. Marquart bunun **Bu:mın** olabileceğini düşündü ama bana **s²t²mi** olarak yazılmış İştemi olması daha olası görünüyor (krş. Éltériş’in farklı yazımları, 2. dipnot); **s²t²** harfleri **y¹** harfinden pek farklı değil ve İştemi: Türkü tarihinin büyük kahramanlarından biriydi. **Etmiş; R. kısımış** diye okudu; iki kalıp da pek net değil fakat harf **t²**’ye diğer harflerin hepsinden daha çok benziyor ve **I.** ve **II.**’de defalarca kullanılmış olan **etmiş** “düzenledi ^{ÇN4}” bağlama oldukça uygun. **K¹. . . r²**; R. **kaçışmış** diye okudu, fakat **r²** yeteri kadar açık ve **kaçmış erti:** bana en uygun okuyuş gibi görünüyor.

2. *satır*- I. D., 6’da **illedük, ili:n, içgnu: ıdmiş, kağanladuk, kağanı:n, yi:türü:, ıdmiş**, “yarattıkları ülkeyi çökmeye bıraktılar ve kağan yaptıkları kağanı sürdürdüler (veya kaybettiler?)” yazar. İfadeyi kısaltıp eylem ve nesneyi değiştirerek O. çok bozuk bir cümle kurar. **Tü:rkü bo:ğun** tabii ki “Türkü kağanın uyruğu olan halk” anlamına gelir, “Türkçe konuşanların hepsi” anlamına gelmez. İlk Uyğur Hanedanı’nın kurucusuna adanan Şine-usu Yazıtı’nda (sekizinci yüzyılın ortaları) Türkülerden onun düşmanları diye bahsedilir.

3. *satır*- **Yo:luk** başka bir yerde geçiyor gibi görünmüyor ama Kaş., iii, 13’te *el-fidâ* “feda, kurban” olarak çevrilen **yoluğ** ile yakın anlamlı olmalı. I. D. 11’deki “Türkü halk yok olmasın, halk olarak kalsınlar” ifadesindeki sözcük seçimi burada kullanılanlardan oldukça farklı.

4. *satır*- Buradaki **ki:ln-** I. D. 5'teki "ondan sonra belli ki küçük kardeşler büyük kardeşleri gibi (adamlar olmak üzere) yetişmediler (**ki:lnmaduk**) ve oğullar babaları gibi (adamlar olmak üzere) yetişmediler" ile burada model olarak alınan T. 1, **Bi:lge: To:ñukuk, ben özüm, Tavğaç ilije:, ki:lnđım,** "Bilge Toñukuk, ben, kendim, Çin ülkesi için (yani uyruğu olarak) yetiştim" ifadesi ile aynı anlamda. (Tamğan Çor) **Yavğu:**; R. **yo:ğa:** diye okudu fakat bu sözcüğe başka bir yerde rastlanmaz, oysa, kalıplar bu noktada hiç net olmasa da, aynı derecede iyi okunabilen **yavğu:** bir özel ismin ikinci parçası olmak için çok uygun. Bu satırın geri kalanı bu metnin başlıca *cruce*^{FN3} bölümlerinden biri; R. **yumğılığ beş yetmiş eçim atı:m** olarak okudu ve "benim genç ve yaşlı akrabalarım, toplam altmış beş kişi" diye mantıksızlığı ortada olan bir çeviri yaptı. **Y'mğl'ğ** kesinlikle **aymağlığ** "(adı geçen kişinin) **aymağ'**ına (boylar birliği veya benzeri) mensup" olmalı ve bundan sonra kesinlikle başka bir özel isim onu takip etmeli. **t'ms²** epeyce net ve önceki harf pekâlâ **l²** olabilir, böylece sözcük, zaten satırın başlarında geçmiş bir özel isim olan **El-etmiş** olur. R.'un **beş** okuduğu önceki kelime çok az okunabiliyor ama bir özel ismin kısa bir parçası olabilir ve bana **Alp** olması mümkün görünüyor. R. tarafından **eçim** olarak okunan sözcükte ilk harf hemen hemen kesinlikle **ç** değil, belki **t¹** olabilir, o zaman sözcük **atım** olur, böylece ifade açılış sözlerinden sonra oldukça uygun şekilde akar: "benim adım, ... **aymağ**'ından (Alp?) El-etmiş" gibi. R. sonraki sözcüğü **t'im** okudu, **t¹** kalıplarda belli belirsiz görülebiliyor ama sonrası hiç yok. **t'çm** olarak okuyabilseydik (**i** ve **ç** çok farklı değiller) cümle "babacığım" (şöyle şöyle yaptı veya idi) diye doğal bir şekilde sonraki satırda kaydedilen olaylara bağlanabilirdi.

5. *satır*- **Ba[sa:]**; taşın burası çatlaktır, **b¹** oldukça net, R., hiç uymayan **bu:** "bu" diye okudu; **basa:** "sonra" hem uygun uzunlukta, hem de bağlama uyuyor. **T'g²** burada ve 6. ve 10. satırlarda geçer, benim bildiğim kadarıyla başka hiçbir yerde de geçmez. Bu kelimenin geçtiği üç yerde de kullanılan, fakat başka hiçbir yerde geçmeyen (1. Levha'ya bakınız), diğer yerlerde kullanılan **t¹** ile tam olarak aynı olmayan ilk harfin; başka türlü okunması, belki bir ön ünlülü birleşik harf olması gayet mümkün, fakat konunun açığa kavuşmasını beklerken **t¹** olarak bırakılması daha iyi. Sözcük belli ki bir boy ismi, okunuş ise (**tağ, tığ, atağ, atığ**) oldukça şüpheli, muhtemelen **Atığ** en olası olan. **Teñriken**, geçtiği diğer (başlıca Uyğurca) metinlerin gösterdiği gibi bir özel addan çok niteleyici bir unvan, muhtemelen en yakın karşılığı "Kutsal Majesteleri". Ondan önceki sözcük oldukça okunaksız, ilk harf en çok **n'd¹** birleşik harfine benziyor, sanki **and** ile başlayan bir sözcük gibi ama neredeyse hemen arkasından geçtiği için **anda:** olamaz. 11. satırdan "Kutsal Majesteleri" denilen kişinin Éltériş olduğu belli olduğundan R.'un özel isim olarak **Bağa: Teñriken** okuyuşu açıkça olanaksız, kaldı ki bu okuyuş kalıplardaki harf izlerine de uymuyor.

6. *satır*- **Şad** İrani bir sözcük, “Şah” ile aynı kökten gelir; Türkülerde babadan oğula geçen bir san olarak değil, bir makam adı olarak kullanılırdı; en yakın modern karşılığı “Genel Vali ve Başkumandan” olabilir.

7. *satır*- **B¹t¹** net, fakat telaffuz şüpheli. Kaş., i, 319’da **bat** diye *el-tacir* “ezilmiş hurmaların posası, cibre” anlamında bir sözcük sayar; bu sözcük belki burada mecazi olarak “kalıntı, artık” veya benzer bir anlamda kullanılmış olabilir. **Kö:rtig**’den sonra bir **r²** var gibi görünüyor, sonra bir veya iki harflik bir boşluk, sonra **t²i**. R.’un **irti**: okuyuşu anlamsız ve doğru olamaz. Ben şimdilik **er[sig]ti**: sözcüğünü öneriyorum, **ersig** “cesur” kelimesinin bu zarf hâli kaydedilmemiş olsa da morfolojik olarak Türkücede mümkündür; *Irk Bitig*’te iki üç benzer zarf bulunur. R.’un gramer açısından yanlış olan ve bağlama da uymayan **sü:letim** (**sü:ledim** yerine) okuyuşuna oranla **sü:le[li]m** tercih edilebilir görünüyor. **M[en]**; **m** net, fakat gerisi çok şüpheli; R. bağlama pek uymayan **amti**: “şimdi” diye okudu; bir özne değişikliği gerekli görünüyor, dolayısıyla **men** “ben” bağlama uyuyor. **Yo: . . .**; R. **ko:r** okudu ve **ko:rkmiş** “korktu” olarak genişletti; bu kesinlikle yanlış; ilk harf açık olarak **y¹** ve sözcük **yo:rımış** gibi bir şey olmalı.

8. *satır*- Baştaki beş sözcükten sonraki kısımdan bir şey çıkarmak mümkün değil ama kalıpta görülene R.’un metninden daha yakın görünen bir iki küçük değişiklik yaptım.

9. *satır*- **K¹m.**; R. **kamuk** okudu ve “çok” olarak çevirdi, bu iki sebepten olamaz: Öncelikle “çok” daha doğrusu “bütün” Türkücede **kamuk** değil **kamağ**dır, ayrıca üçüncü harf kesinlikle **ğ** değil ve **uk**’tan çok **I¹**’e benziyor; ikincisi “bütün” buraya iyi oturmuyor. Sözcük bir yer ismi gibi görünüyor, ama ben bir öneri getiremiyorum; **k¹** oldukça net; ikinci harf muhtemelen **m**, ama **d¹** de olabilir; üçüncü ince bir harf, muhtemelen **I¹**, **s²**, **ı:** veya **a:**. Satırın geri kalanının çoğu kalıplarda epeyce anlaşılabilir durumda, R.’un metnini tekrarladım, ne kadar anlamlı bilemiyorum, pek de anlamlı olamaz, çünkü rötüşlanmış kalıp bile **kaçdı:**’dan sonra hiçbir şey göstermiyor; sadece son sözcük oldukça net olarak **bo:zku:nça:** ya da belki daha doğrusu **bo:zku:ança:** okunuyor.

10. *satır*- **Taki**: kalıplarda oldukça net görünüyor; R. **sakınu:** diye okudu ama bu sözcük burada bütünüyle anlamsız. **Berseğim** tipik bir Türküce istek kipli eylem adı, “verme isteğim”; bu kipler Kaş.’nın yeniden keşfinden önce gerektiği gibi anlaşılıyordu. **Sançdım** kalıplarda bana oldukça net görünüyor; R.’un (**y²**)**ığdım** okuyuşu olası değil.

11. *satır*- **Kağ yo:rip** kalıplarda oldukça net; R., Türkücede **adrılmadımız** olan, Geçmiş I. Ç. K. çekiminin **adrılmaduk** olduğu izlenimine sahip olduğu için, morfolojik olarak mümkün olmayan **kalyu:rip** şeklinde okudu, bir de buna “kızgın olmak” diye bir anlam icat etti. Satırın son dört sözcüğü kalıpta

oldukça net; önceki sözcük **ögen** gibi görünüyor, R.'un okuduğu gibi **ölgen** “ölen” olamaz. **Ögen**'in **ö:-**'den “düşünen” anlamına gelmesi pek mümkün değil, belki **ög-** kökünden **ög(g)en** “öven” olabilir. **At** burada R.'un çevirdiği gibi “at” olamaz, ancak “birisinin bir ada hizmet vermesi” de çok tuhaf bir ifade.

12. satır- R. **üze:, teñri:, kan, lü:i:, yılka:,** “göğün Kan'ı yukarıda. Ejder Yılı'nda” okudu. Bu bir çok sebepten olanaksız. **Kan** bu bağlamda fazlasıyla mütevazı bir unvan; Türkücede iki ünlü ses asla arka arkaya gelmez, Türkücede “ejder” **lu:** olmalı, **lü:** olmaz, hele **lü:i:** kesinlikle olmaz; son olarak bu okuma kalıplardaki izler ile uyuşmuyor. **Üze:, teñri:** “gök yukarıda” I. D., 1'deki **üze:, kö:k, teñri:,**'nin bir yansıması gibi görünüyor. Sonraki harf oldukça net bir şekilde **k'**, ondan sonraki **n'**den çok **o:** gibi, sonraki okunmuyor, fakat pekâlâ, az rastlanan bir harf olan **ñ** olabilir, bu harf 1897'e kadar keşfedilmemiş olan T.'taki **To:ñukuk** adıyla nihayet çözülene kadar R.'un aklını cidden karıştırmıştı. Ben, ifadenin **ko:ñ yılka:** “Koyun Yılı'nda” olduğundan şüphelenmek için hiçbir mantıklı neden görmüyorum. **Ataçım;** R. **Taçam** okudu, tekrar değerlendirilmek üzere bir özel ad olarak tanımladı, sonradan bu teori geniş kabul gördü; oysa kesinlikle 1. T. K. iyelik eki almış **ataç.** *Kaş.* i, 55'te **ataç oğul** “yaşlı adam gibi, boyun babası gibi davranan erkek çocuk” ifadesinde kaydedilmiş olan **ataç, ata:** “baba” sözcüğünün sevgi gösteren küçültme eki almış hâlidir. **Yo:ğıñ, ko:rığını:, k[o:rıdım];** R. **yu:ğıñ alu:r ağıñın kazğandım** okudu, “senin cenaze törenlerinde aldığım bahşişlerinle zengin oldum” diye çevirdi, oysa bu, hem gramer hem de anlam açısından olanaksız. **Yo:ğıñ** “cenaze törenlerin” kesin. Sonraki sözcük kesinlikle **ko:rığını:;** *Kaş.* i, 375 **korığ'**ı “emirler ve diğerleri için ayrılmış (*el-ħimā*)” olarak çevirir, her türlü etrafı çevrilmiş alana (*maħūz*) **korığ** dendiğini ekler; belli ki burada “mezar olarak ayrılmış arazi parçası” anlamındadır; sonraki eylem belirsiz: (senin mezar alanını) “ayırdım” anlamına **ko:rıdım** olabilir, ama bu tam olarak ikna edici değil ve başka bir şey de olabilir ama R.'un okuduğu gibi **kazğandım** “kazandım” olamaz. Bu sözcükten sonra R. **(su:)v, yer, teñri:,** okudu ama bu ne kalıbın üzerindeki izlere, ne de II. D., 35'teki **teñri:, ıduk, yer, su:v** “gök, kutsal yer ve su” örneğindeki gibi alışılmış Türküce söyleyişe uyar. Her durumda **teñri:**den önce **leyü:** çok net, ben şimdilik [**meñi**] **leyü:**'yü öneriyorum, çünkü ifadenin “senin gök yurduna gidişini kutlayarak” diye devam ettiğini varsayıyorum ama bu sadece hayal ürünü olabilir.

Çeviri

(Not: Çeviri, metindeki büyük boşluklar yüzünden mecburen bölük pörçük, ama bazı durumlarda [köşeli parantez] içinde eksik bölümlerin özeti olabilecek şeyler önerdim. (yuvarlak parantez) içindeki sözcükler sadece metnin aslında olan sözcükleri açıklar ya da anlamlarını genişletir).

1. Atamız Yamı: (? İstem) Kağan (dünyanın) dört yanını düzenledi, bir araya getirdi, dağıttı ve buyruğu altına aldı. O Kan öldükten sonra, ülke harap oldu, çöktü ve [ortadan kalktı. Türkü halkı eski bağlılığını unuttu]. 2. Kendilerinin kağan yaptıkları kağanın düşmesine göz yumdular. Türkü halkı [yabancı efendilerin hizmetinde] doğuya gün doğumuna, batıya gün batımına kadar, güneye Çin'e ve kuzeye dağ ormanlarına (yani Sibiryaya *taygasına*) [seferlere gitti. Düşmanları onları ağır kayıplara uğrattılar.] 3. savaşçıları [öldürdüler] ve (yaptıkları katliamın anısına) yere *balballar* diktiler. Türkü adı bütünüyle ortadan kalkmak üzereydi. Sonra, (öyle görünüyor ki) yükseklerdeki Gök "Türkü halkı mahvolmasın, kurban olmasınlar" dedi. [Éltériş'i yükseltti ve Türkü ülkesini yeniden kurdu]. 4. Ben Kapğan ve Éltériş'in ülkesi için (yani uyuğu olarak) yetiştim. Benim adım; El-etmiş Yavğu oğlu, İşvara Tamğan Çor Yavğu'nun küçük erkek kardeşi, Bilge İşvara Tamğan Tarkan boylar birliğinden [? Alp] El-etmiş. [Babacığım (?) Éltériş Kağan'ın ilk bağlılarından]. 5. Sonra Çin'in kuzeyine doğru Atığ (?) ve Oğuz arasından yedi adam (bize karşı) düşmanlık başlattı. Babam . . . Kutsal Majestelerinin arkasından oranın üzerine yürüdü ve ona hizmet verdi. [Düşman bozguna uğratıldı. Kağan] 6. lütfedip "Sen, ben kutsal majesteye hizmet ettin" dedi ve hemen orada ona **şad** unvanını verdi. Sonra Tokuz Oğuz ve Atığ (?) (bize karşı) düşmanlığa başladı. (Tehlikeli şekilde) güçlüydüler. Kutsal majesteleri [onlara karşı] sefer etti. [Durum kritik hâle geldi. Kağan] 7. "Biz değersiz kalıntılar[dan başka bir şey değiliz]. Gördünüz (ki biz) azız (oysa düşmanlarımız) çok. [Cesurca ?] saldıralım" [dedi]. Beglerime "Biz azız [ama biz de sefer edelim]" dedim. [Kağan'a bazı tavsiyeler]. 8. Babam **şad**'ın alçak gönüllükle öne sürdüğü bunlardı. Kutsal majesteleri [. . . Bu noktada "babamın" maceralarından "benim" maceralarıma bir geçiş var.] 9. K . . . şehrine vardım, yerleştim ve onu aldım. (Düşmanın) ordusu geldi; (onun sıradan halkını bir araya topladım, begleri kaçı . . . Çin halkı . . . bir araya topladım, boyun eğdirdim ve dağıttım . . .) 10. geliyorduk. İkisinin arasında Atığ (bize karşı) düşmanlık başlattı. "İçlerinden geçmeyeceğim" diye düşündüm ama Kutsal Bilge Kağan'a hizmet vermek istiyordum [dolayısıyla içlerinden geçtim . . .] savaşarak yurda dönerken [beni durdurmaya çalışanları] mızrakladım 11. ve (yurda) varınca oğullarıma ve küçük kardeşlerime şöyle öğüt verdim: "Baba nasıl sefer etti ve Éltériş Kağan'dan ayrılmadı veya ona ihanet etmediyse, biz de kutsal Bilge Kağan'dan ayrılmayalım ve yoldan sapmayalım". Verdiğim öğüt budur. Geri dönmek isteyenler (geri) döndüler. Bilge Kağan'ın (adamları) [ileri] gitti ve . . . onun adına (?) hizmetlerini verdiler. 12. Gök yukarıdadır. Koyun Yılı'nın yedinci ayında benim kudretli (cesur Kağan'ımdan) ayrıldın ve uzaklara gittin. Benim bilge, sevgili Babam senin cenaze törenlerini (yaptım) ve mezar yerini [ayırdım?]. [Sevin]erek (?) gök [yurduna (?) gittin] . . . girdin.

Ek Yazıt

İki kalıpta da, özellikle ikinci kalıbın bu noktada odağı ayarsız (?) olduğundan, bu yazıtın çok az bir kısmı görülebilir. R. neredeyse metnin tamamını onardı, ama basılı metin ile “rötuşlanmış kalıp” birbirlerinden, bazı yerlerde büyük oranda, farklılar. Şöyle yazıyor (**Taçam** yerine **ataçım** konularak):

	“Rötuşlanmış Kalıp”	Basılı Metin
1.	Ataçımka: bi:tiğ taşığ	(Ataçım)ka:, bi:tiğ, taşığ
2.	. . . . . dım, beñi:gü:	(Kı:l)dım beñi:gü:
3.	. . . . . m, ataçım	(kağan)ım ataçım
4.	bilge: ataçım lü:	bi:lge:, ataçım, lü:
5.	y ² ı:lka: bi:lge:	y ¹ ı:lka:, bilge:
6.	uluğ alp er eđgü: k ¹ . . .	kü:lüg er eđgü: k(an)
7.	ataçım, ölti:	ataçım, ölti:

Kalıpların birinde veya her ikisinde seçilebilen:-

1. . . . . ka:, bi:tiğ t¹ . . . ğ
2. . . . . dım, beñi:gü:
3. . . . . m, t¹ . . m
4. . . . . [g²ü:], t¹ . . m
5. . . . . [k²ü:], bi:t . . .
6. . . . . g²er, eđgü: ç . . .
7. . . . . t¹l¹,m (veya n¹d¹) . . .

Bi:tiğ taş “yazıt” ve **beñi:gü: taş** “anıt” tanıdık ifadeler; birincisi I.’de ve her ikisi de II.’de neredeyse yan yana geçer; iki ifade burada birbirleriyle koşut olarak kullanılmış gibi görünüyor; buna göre 2. ve 3. satırların başındaki eksik sözcükler de bunlara uygun, yine birbiriyle koşut eylemler olmalı. R. birinci satır için yaptığı onarımda pekâlâ haklı olabilir, dolayısıyla bana göre yazıtın başı aşağı yukarı şöyleydi:-

1. [Ataçım]ka, bi:tiğ taşığ,
2. [tokı:t]dım, beñi:gü:
3. [taşığ, urd]ım,

“Yazıtı diktim ve babacığımın anıtını (buraya) yerleştirdim.” Bu, hiç değilse, taştaki boşluğa uyar. 3. satırın son sözcüğü ve 4. satırın son sözcüğü **ataçım** gibi görünüyor, özellikle ilki. 4. satırda ondan önce gelen harf nerdeyse

kesinlikle **e:** değil, daha çok **ü:** gibi görünüyor; R. **bilge:** veya **bi:lge** (yazım-daki değişiklik tereddütünün bir nevi göstergesi) okumakta haklı olsa koşut ifade “babacığım bilgeydi, babacığım (başka bir sıfat)” gibi sözlerle devam edebilirdi; ama bu alışılmış Türkü kitabe tarzına benzemiyor dolayısıyla doğru olduğundan şüpheliyim. İki kalıpta da 4. satırın sonunda **lü:**’den hiç iz yok ve 5. satırın başındaki görülebilen ilk harfler neredeyse kesinlikle **ka:** değil; daha çok **kü:** veya **rü:** gibi görünüyorlar. 12. satırda **ko:ñ yı:lka:** okumakta haklıysam burada **lü: yı:lka:** geçmiş olamaz, dolayısıyla insan ister istemez R.’un burada bu tür kelimeler bulmayı beklediği için bu şekilde okuduğu sonucuna varıyor. Birinde **y’ı:lka:**, diğesinde **y’ı:lka** okumuş olması da önemli olabilir. 5. satırdaki ikinci sözcük hemen hemen kesinlikle **bi:t** . . . ile başlıyor ve bu da I. ve II.’de olduğu gibi yazıtın “dip notunun” yazıtın yazarından söz ettiğini akla getiriyor. 6. satırda **edgü:** oldukça net, ondan sonraki harf **k’**’e hiç benzemiyor, pekâlâ **ç** olabilir. 7. satırda **t’**, **l’** (kesinlikle **ç** değil) ve **m** oldukça net; ama sonuncu **n’d**’de olabilir; son iki harfin arasında iki nokta imi var gibi görünüyor, ama **t’l’** ile biten bir sözcük düşünemiyorum, dolayısıyla bu, muhtemelen taştaki bir çatlaktan ibaret. Her iki kalıpta da **ölti:**’den iz yok, zaten bu bağlamda kullanılması mümkün olan bir sözcük değil; bu şekilde anısına anıt dikilen kişiler için “ölmek” **uç-**, **uça: bar-** veya ana yazıtın 12. satırında görüldüğü gibi sadece **bar-** olabilir; **öl-** ise onursuzca ölümlere özgü görünüyor; daha çok düşmanlar, asiler ile sıradan halk için kullanılır. Toparlarsak, ek yazıtın ilk iki buçuk satırı dışında, o da kesinlikten uzak olarak, bütünlüklü bir anlam çıkarılamaz, ama R.’un metin onarımı kesinlikle yanlış ve bütün bu şey anıtın dikildiği koşulların anlatımından başka bir şey olmasa gerek.

Sonuç Gözlemleri

Görüldüğü gibi, O.’in yeniden gözden geçirilmesinden doğan tercüme R.’unkinden geniş ölçüde ayrılır. Levhalardaki eleştirel metinde görüleceği gibi ana yazıt söz konusu olduğunda “runik” metinle ilgili değişiklikler çok küçüktür; ama oldukça küçük düzeltmeler çok daha bütünlüklü bir metin ortaya çıkmasını sağladı ve 1895’te R. tarafından bilinmeyen **basa:**, **berseg** ve **ko:rıg** gibi bazı sözcüklerin tanınması çok daha makul bir çeviriyi olası kıldı. Belki en büyük değişiklik, 4. satırın ikinci yarısında, sadece dört harfin okunuşu değiştirilerek ve mantıken bu noktada ne olması gerektiği göz önünde bulundurularak gerçekleştirildi. Benzer şekilde tarih formülündeki değişiklik “runik” metindeki çok küçük düzeltmelerle sağlandı. Ek yazıtta gelince, R.’un sonraki yayımların kendisinininkinden ancak eksik olabileceği kehaneti bütünüyle çıktı, sebep ise önerdiği okumaların kabul edilemez olmasından ibaret.

Son olarak bu yazıtla ilgili en hararetli tartışmaların yapıldığı soruna, yazıtın tarihine, geliyorum. Daha 1899 gibi eski bir tarihte R., O.’in Bilge Kağan’ın hükümdarlığı sırasında ortaya çıkmış olması gerektiğini gördü; bu

tarih ne başa geçme tarihi olan MS 716'dan önce, ne de ölüm tarihi olan MS 735 Ocak ayından sonra olabilir. Benim, I.'nin yazarın kendine model aldığı yazıtlardan biri olduğu savım kabul edilirse bu sınırlar çok daraltılabilir, çünkü I. MS 732 yılına kadar dikilmemişti. Bu, O.'in MS 732 ile MS 734'ün sonu arasında oluşturulduğu anlamına gelir. Bu da, 12. satırdaki düzeltilmiş tarih formülüne şaşılacak bir şekilde uyar, çünkü MS 731 bir Koyun Yılı idi; öte yandan MS 728'te yaşanan Ejder Yılı'nı çok daha az kabul edilebilir kılar.

Şimdi resim oldukça net. O.'in anısına adandığı kişi MS 731 yılında öldü, anıtı, beklendiği gibi, bundan çok kısa bir süre sonra dikildi. Aslında belki; O.'in yazarının Kül Tégin'in I.'nin sonunda betimlenen cenaze törenine katılan seçkin konuklardan biri olduğunu; bu vesileyle yeni dikilmiş anıtı gördüğünü, onu ve babasının hanedandan olmayanlar içinde en seçkin çağdaşı "Bilge" Toñukuk'un mezarının üzerindeki anıtı örnek olarak kısa süre önce vefat eden kendi babası için bir anıt diktirmek fikrini edindiğini öne sürmek çok hayal mahsulü olmaz.

Çevirenin Notları:

^{ÇN1} *prima facie*: Latince, ilk bakışta görünen, delil göstermek gerekmezsin doğruluğu kabul edilen.

^{ÇN2} *cruce*: Latince, *crux* "çarmıh" sözcüğünün çoğulu. Mecazen metnin düğüm noktası, çözülmesi zor olan şey.

^{ÇN3} Clauson, Ongin'de geçen iki geçmiş zaman çekimini de İngilizceye aynı çekim (Simple Past Tense) ile çevirmiştir. Belirsiz geçmiş çekiminin İngilizcede tam bir karşılığı olmamakla birlikte istenseydi 'başkasından öğrenme' görünüşü bu dilin sınırları içinde de yansıtılabilirdi. Clauson bunu tercih etmemiştir. Türkçe çeviride İngilizce metne bağlı kalınmıştır, aksi durumda özellikle metinde bulunmayıp Clauson tarafından köşeli parantez içinde eklenen kısımlarda hangi çekimin tercih edileceği sorunu ortaya çıkacaktı. Ayrıca 7. satırda -miş eki I.T.K. ile kullanılmış olacaktı.

1(4H):FHY7:FM:33J)↓:3×Eh:FDJ↓: 3H9.
 .....Y:K...F33(LH):F(EQ):3(33K9:H)
 n.R.↓. (N3)Y(↓)H>J
 :H3Dλ3Eh:|3J>J:FYDEδ:J4H17:4H3YTY910.
 :EΛF7E1:FH[δ]:JH)KH:JEYQMY4H:3⊙H1:H9H
 :J7Q:33331...xEH:3YI3Y4J:3E|YQ
 o.R.>HY; p.R. 333K(9). (1J)D44>:3B×EH
)KH:|YHY:Y4>D4H:3×YH1J3:J3J4Y:J3H1:1Eh11.
 :J3YH:JEYFQMY4H:↓333J4D:↓333J433:JH
 :J3Y4J1Y7:3×YH1J3:H9H:3J3H:3J3J433
 H3EY:F334J[FY]... (F)33>J:Y)K(H:JEYQ):F334J
 p.R.↓; n.R.1; s.R.H3EYH. (F)H1YQ EΛF7E1:JHδ
 (:1J):EYΛFB:(D)3FH9:JHJFD:3>H:MY4H:J4H12.
 :YK>D:3λδ:JEYFQ:4Y334J>J433:J333( )KH
 .....MY4H:H9Y... 3[334]>H:F)Y4Y↓
 t.R.1Y)H. ...YH1Y17:λ

O. Supplementary Inscription.

F3EYQ:333... 2.	Y. δEHQ:JH... 1.
3..δ:[F3]... 4.	3..δ:3... 3.
..λ:FEx:Y3... 6.	...H1Q:[Y7]... 5.
	...3:Jδ... 7.